शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोत्तर तह द्वितीय खण्डको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निमित्त सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागमा प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

खेमराज ओस्ती

त्रि.वि.वि.द.नं.: ३३८९-७३

क्याम्पस रो.नं.: २१/०५९ (एम.एड.)

परीक्षा रो.नं.: २४०००२५ (द्वितीय वर्ष)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

भरतपुर, चितवन

२०६४

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षा शास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागको स्नातकोत्तर तहका शोधकर्ता खेमराज ओस्तीले "शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध : एक अध्ययन" शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निजवाट तयार पारिएको यस अध्ययनवाट म सन्तुष्ट छु र यसको मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

स. प्रा. जयकृष्ण शर्मा

(शोध निर्देशक)

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तहका शोधकर्ता खेमराज ओस्तीद्वारा प्रस्तुत “शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध : एक अध्ययन” शीर्षकको यो शोधपत्र मूल्याङ्कनको लागि स्वीकार गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

1. उप प्रा. कुवेरनाथ शर्मा
   (शोध संयोजक, शिक्षा विभागीय प्रमुख) ....

2. स.प्रा.जयकृष्ण शर्मा
   (शोध निर्देशक) ....

3. उप प्रा. हेमराज ढकाल
   (वाह्य परीक्षक) ....

कृतज्ञता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन ९भ्एः० विभाग अन्तर्गत आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि शिक्षा स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र तयार गर्न विद्यार्थी आफैले विषय छनौट गर्नु पर्ने भएकोले मैले 'शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध' शीर्षक अन्तर्गत अध्ययन गरिएको यस शोधपत्र प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक, वि.व्य.स.का पदाधिकारी, विद्यार्थी एवं सम्बन्धित विभिन्न अध्ययनका आवश्यक तथ्यहरुको आधारमा तयार पारिएकोले शिक्षक व्यवस्थापनलाई सुव्यवस्थित गरी विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि उच्च बनाउन उपयोगी हुने कुरा विश्वास लिएको छु ।

यो शोधकार्य तयार पार्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सहयोग तथा सुझाव, सल्लाह प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख उप प्राध्यापक कुवेरनाथ शर्माज्यू प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । यस शोध कार्यलाई सफल वनाउनका लागि आफ्नो व्यक्तिगत एवं अध्यापन सम्बन्धी व्यस्तताको बावजुद् पनि शोधपत्रको शुरु देखि अन्त्यसम्म सधैं सद्भावपूर्ण तरिकाले सल्लाह, सुझाव तथा मार्गदर्शन गर्नुहुने सहायक प्राध्यापक जयकृष्ण शर्मा प्रति हृदय देखि नै हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यसै गरी यस विभागका उप प्रा. होमनाथ सापकोटा, उप प्रा. रमाकान्त सापकोटा, टीका देवकोटा र स.प्रा. देन प्रसाद लामिछानेज्यूहरुवाट शोधकार्यका लागि प्राप्त सुझाव, सल्लाह एवं मार्गदर्शनका लागि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सहयोग गर्नुहुने इन्द्रप्रसाद रेग्मी, प्रशासकीय अधिकृतहरु जगन्नाथ ढकाल र खेमराज वरालज्यूहरु प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकार्यको सिलसिलामा आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरु र सुझावहरु उपलब्ध गराइ सहयोग गर्नुहुने सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ.हरु, शिक्षकहरु, वि.व्य.स.का पदाधिकारीहरु, अभिभावकहरु र विद्यार्थीहरु प्रति आभार व्यक्त गर्दै अमूल्य सहयोगका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यस्तै यस शोधकार्यमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग पुऱ्याउने मित्रहरु पूर्ण बहादुर बस्नेत, शिव पौडेल, वलराम दंगाल र विष्णु ढकालप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र कम्प्यूटर टाइप गरी तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउने सुजु फोटोकपी का मिलन राना र सन्तोष कंडेलज्यूहरुप्रति समेत हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

खेमराज ओस्ती
एम.एड.दोश्रो वर्ष
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

मितिः २०६४/०६/२०

शोधसार

शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध शीर्षकको शोधकार्यमा पाँचवटा उद्देश्यहरु निर्माण गरिएको थियो । जस अनुसार शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध अध्ययन गर्ने, शिक्षक व्यवस्थापनका समस्याहरु/मुद्धाहरुको पहिचान गर्ने, शिक्षक व्यवस्थापनमा सुधारका उपायहरु पत्ता लगाउने, शैक्षिक उपलब्धिमा असर पार्ने प्रमुख तत्वहरुको पहिचान गर्ने र शैक्षिक उपलव्धि वृद्धि गर्ने उपायहरु पत्ता लगाउने थिए । यी उद्देश्यहरु पूरा गर्न शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध कस्तो छ ? भन्ने प्रमुख अनुसन्धानात्मक प्रश्न रहेको थियो ।

यस अध्ययनलाई सरल बनाउन यस अध्ययनसंग सम्वन्धित शोधपत्र, सान्दर्भिक प्रतिवेदन र विभिन्न समयमा शिक्षाविद्हरुले लेखेका लेखहरुको सिंहावलोकन गरिनुका साथै मानव सम्बन्ध सिद्धान्तसंग यस अध्ययनको सम्बन्ध रहेको छ भने सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ।

यस अध्ययनमा उल्लेखित उद्देश्यहरु पूरा गर्नका लागि चितवन जिल्ला भ.न.पा.भित्रका समुदायमा हस्तान्तरण नभएका समुदायिक मा.वि.हरु मध्ये चारवटा मा.वि.हरु संभावना रहित नमूना छनौट विधि अन्तर्गत उद्देश्यपूर्ण नमूना छनौट विधिको आधारमा छनौट गरिएको थियो । छनौट गरिएका विद्यालयका प्र.अ., शिक्षकहरु, वि.व्य.स.का पदाधिकारी, अभिभावक र विद्यार्थीसंग विश्वसनीयता र वैधता स्थापित भएका अनुसन्धान उपकरणहरुको प्रयोग गरी प्राथमिक र द्बितीय दुबै स्रोतवाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्धमा जोड दिएको यस शोध कार्यका सम्बन्धित पक्षहरु प्र.अ. तथा शिक्षकको नियुक्ति, सरुवा, वढुवा, स्थायी, अस्थायी, तालिम, शिक्षक दरवन्दी, शिक्षक लोड, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, शिक्षण तालिका, शिक्षक विद्यार्थी उपस्थिति दर, शिक्षक समयपालना, प्र.अ.को नेतृत्व शैली र शिक्षक कर्मचारीका साथै विद्यार्थीको वसाइ व्यवस्थापन आदिको र विद्यार्थीको ३/३ वर्षको एस्.एल.सी.को नतिजा सम्बन्धी संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरुलाई सैद्धान्तिक खाकाका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणवाट स्थाथी, तालिम प्राप्त, अध्यापन अनुभव भएका, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात मिलेका, शिक्षक लोड प्रतिहप्ता ३१ पिरियड भन्दा कम भएका, शिक्षक उपस्थिति ८९% भन्दा बढी भएका, दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था भएका, प्रअ को कुशल नेतृत्व भएका, शिक्षक, विद्यार्थी, वि.व्य.स.का पदाधिकारी र अभिभावकवीच सुमधुर सम्बन्ध भएका विद्यालयहरुमा क्षी।ऋ। को शैक्षिक उपलव्धि उच्च रहेको (करिव ८०%) पाइएको छ । शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीच घनिष्ट अन्तरसम्बन्ध रहेको छ ।

शोधकर्ता
खेमराज ओस्ती

विषय सूची

शोध निर्देशकको सिफारिस		II
मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस		III
कृतज्ञता		IV
शोधसार		V
संक्षिप्त शव्द सूची		VI
विषय सूची		VII
तालिका सूची		X
अनुसूची		XI
परिशिष्टि		XII

परिच्छेद - एक

परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	१०
१.३	अध्ययनको औचित्य	११
१.४	अध्ययनका उद्देश्यहरु	१२
१.५	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	१३
१.६	अध्ययनको परिसीमा	१३

परिच्छेद - दुई

सैद्धान्तिक खाका तथा सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१४
२.२	सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१५

परिच्छेद - तीन

शोध विधि

३.१	कार्यथलो छनौट	२०
३.२	नमूना छनौट विधि	२०
३.३	अध्ययन उपकरण छनौटका आधारहरु	२१
३.४	अध्ययन उपकरणको परीक्षण	२१

३.५ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति २१

३.६ तथ्याङ्कक संकलन विधि २२

परिच्छेद - चार

तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

४.१ सामुदायिक मा.वि.को शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिवीचको अन्तरसम्बन्ध २३

४.१.१ प्र.अ. तथा शिक्षकको नियुक्ति, सरुवा र वढुवाको अध्ययन २३

४.१.२ शिक्षक दरवन्दी संख्या, शैक्षिक योग्यता, स्थायी/अस्थायी, तालिम, अनुभव सम्बन्धी अध्ययन २८

४.१.३ शिक्षक/विद्यार्थी उपस्थिति दर, शिक्षक समय पालना, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, शिक्षक भार र शिक्षण तालिका सम्बन्धी अध्ययन २८

४.१.४ वार्षिक कार्ययोजना, एकाइ योजना, पाठयोजना र शैक्षिक सामग्रीको अध्ययन ३१

४.१.५ प्र.अ., शिक्षक तथा कर्मचारी र विद्यार्थीको वसाइ व्यवस्थापन ३१

४.१.६ प्र.अ., शिक्षक तथा कर्मचारी, विद्यार्थी, वि.व्य.स.र अभिभावकवीचको आपसी सम्बन्ध ३२

४.१.७ विद्यालयमा कस्तो नेतृत्वको आवश्यकता छ भन्ने सम्बन्धी अध्ययन ३३

४.१.८ एस्.एल्.सी. परीक्षाको शैक्षिक उपलब्धि ३४

४.२ शिक्षक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरु ३४

४.२.१ शिक्षक दरबन्दी सम्बन्धी समस्या ३५

४.२.२ शिक्षकको स्थायित्व, सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी समस्या ३५

४.२.३ दक्ष तथा तालिम प्राप्त शिक्षकको समस्या ३५

४.२.४ शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा भएका कुराहरु समयमै कार्यान्वयन नहुने समस्या ३६

४.३ शिक्षक व्यवस्थापनमा सुधारका उपायहरु ३७

४.३.१ शिक्षक दरबन्दी सम्बन्धी व्यवस्था ३७

४.३.२ शिक्षक तालिम सम्बन्धी व्यवस्था ३७

४.३.३ शिक्षा ऐन र नियमावलीमा उल्लेखित कुराहरुको कार्यान्वयन ३७

४.३.४ शिक्षकको स्थायित्व, सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी व्यवस्था ३८
४.४ विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा असर पार्ने प्रमुख तत्व सम्वन्धी अध्ययन ३८
४.५ विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्ने सम्वन्धी ३९
४.५.१ बार्षिक कार्यतालिका र कार्ययोजनाको निर्माण एवं कार्यान्वयन ३९
४.५.२ परीक्षा प्रणालीमा सुधार ४०
४.५.३ प्रभावकारी अनुगमन ४०

परिच्छेद - पाँच

सारांश, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ साराँश ४१
५.१.१ प्राप्ति ४२
५.२ निष्कर्ष ४३
५.३ सुझाव ४४
५.४ थप अध्ययनको लागि सिफारिसहरु ४७
सन्दर्भ ग्रन्थहरु

तालिका सूची

तालिका नं.	शीर्षक	पेज नं.
१.	नेपालमा विद्यालयस्तरको तालिमको अवस्था	७
२.	विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा असर पार्ने तत्वहरु	३८

अनुसूचीहरु

अनुसूची-१	विद्यालयको शिक्षक विवरण	I
अनुसूची-२	विद्यालयमा शिक्षक उपस्थिति/विद्यार्थी उपस्थिति दर (कक्षा १० मात्र)	II
अनुसूची-३	छनौट गरिएका विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक/ शिक्षिकाहरुको प्रतिहप्ता कार्यलोड विवरण	III
अनुसूची-४	छनौट गरिएका विद्यालयहरुको विद्यार्थी विवरण	IV
अनुसूची-५	छनौट गरिएका विद्यालयको विषयगत शिक्षक संख्या (मा.वि.तह मात्र)	V
अनुसूची-६	छनौट गरिएका विद्यालयको कीऋ नतिजा (नियमित मात्र) विवरण	VI

परिशिष्टहरु

परिशिष्ट-१	अवलोकन फारम (रुजुसूची)	I
परिशिष्ट-२	प्रधानाध्यापकका लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावली	II
परिशिष्ट-३	शिक्षक/शिक्षिकाहरुका लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावली	IV
परिशिष्ट-४	विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीका लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावली	VI
परिशिष्ट-५	विद्यार्थीका लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावली	VII
परिशिष्ट-६	अभिभावकका लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावली	VIII

संक्षिप्त शव्द सूची

उप प्रा.	-	उप प्राध्यापक
उ.मा.वि.	-	उच्च माध्यमिक विद्यालय
जि.शि.अ.	-	जिल्ला शिक्षा अधिकारी
जि.शि.का.	-	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
नि.मा.वि.	-	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	-	प्रधानाध्यापक
प्रा.वि.	-	प्राथमिक विद्यालय
भ.न.पा.	-	भरतपुर नगरपालिका
मा.वि.	-	माध्यमिक विद्यालय
वि.व्य.स.	-	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
वि.सं.	-	विक्रम संवत
स.प्र.अ.	-	सहायक प्रधानाध्यापक
त्रि.वि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
भ्मा।ए।:।	-	भ्मगअबतष्यलर्बा एबिललष्लन बलम :बलबनभ्फभलत
:।भ्मा।	-	:बकतभच या भ्मगअबतष्यल
क्षए	-	क्अजयर्या क्षउचयखभ्फभलत एबिल
की।ऋ।	-	क्अजयर्या ीभबखष्लन ऋभचतषष्अबतभ